

EŞ'ARÎ'YE GÖRE MÜRCİE MEZHEBİNİN GÖRÜŞLERİ VE MÜRCİE FIRKALARININ AYRILIK NOKTALARI

Dr. Mehmet DALKILIÇ*

ÖZET

Bu makalede Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* adlı eseri temel alınarak İslam Mezheplerinden biri olan Mürcie'nin iman-küfür konuları başta olmak üzere temel görüşleri incelenmiştir. Mürciî fırkaların görüş birliğine vardığı veya ayrılık noktaları ele alınarak bu görüşlerin kimler tarafından savunulduğu da belirtilmeye çalışılmıştır. Mürciî düşüncede bulunan ve geniş bir çerçeveyi kapsayan iman tanımlamasının barış, adalet, eşitlik ve kardeşlik gibi vasıfların ön plana çıkışındaki etkisine dikkat çekilmiştir. Tarihi süreç içerisinde değişik Mürciî gruplarının benimsediği farklı görüşler de yeri geldikçe konu başlıkları şeklinde zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mürcie, Eş'arî, İman, Küfür, İrcâ', Tolerans.

SUMMARY

BASIC THOUGHTS AND DISAGREEMENTS OF MURJIAH SECTS ACCORDING TO ABÛ AL-HASAN AL-ASHARÎ

In this article, it is studied the thoughts of Islamic Murjiah Sect. It is detailed basic ideas of sect in question especially their illustrations of faith and profanity according to Asharî's work named *Makalat al-Islamiyyin*. It is determined the definitions of faith and profanity belonging to Murjiah divisions (firaq). The article particularly underlines the agreements and disagreements of Murjiah groups. They have illustrated the term of faith in a large frame. So the qualifications of brotherhood, peace, equality and justice have been assimilated by Muslims. Some Murjiah Muslims declared oneself the different thoughts about theological subjects. Because of that some of the disagreements have accrued among the Murjiah groups were referred. In the process the different thoughts came out among the Murjiah divisions were headlined in necessity.

Key Words: Murcie, Asharî, Faith, Profanity, Justice, Tolerance.

* * *

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Elemanı.

GİRİŞ

Mürcie¹, İslam mezhepleri tarihinde, hoşgörü ve toleransıya meşhur olmuş, özellikle de ameli imanın gereği sayarak büyük günah işleyenleri tövbe etmemesi durumunda tekfir eden Haricilik gibi fanatik ve aşırı bir mezhebin² ardından İslam ümmeti içinde ve ümmetin diğer dinlerle ilişkisinde Müslümanlığın müsamahakar yüzünü temsil etmiş önemli mezheplerden biridir. Söz konusu mezhep taraftarlarının Hz. Osman (ö. 35/655) zamanında ortaya çıkan olaylardan uzak durmaları, Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muaviye (ö. 60/679) arasında meydana gelen savaşlar hakkında görüş belirtmemeleri, bu esnada Müslümanlardan ölen yada öldürenlerin durumunu Allah'a havale etmeleri en önemli özelliklerindedir. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Sa'd bin Ebî Vakkas (ö. 55/675), İmran b. Hüseyin (ö. 52/673) gibi sahabe ve tabiûndan

¹ Mürcie kelimesi, *tehir etme, erteleme veya geciktirme* anlamındaki "rcy" veya "ercee" kökünden türetilmiş bir ism-i faildir. Buna göre Mürcie kelime anlamı itibari ile "bir işi veya kararı geriye bırakan, tehir eden veya tecil eden kimse" demektir. Kur'ân-ı Kerim'de "ırca" kelimesi çeşitli şekillerde geçmektedir. Mesela el-A'râf sûresinin 8/111. ayetinde "Onu ve kardeşini te'hir et, dediler" denirken kelime "te'hir etmek, geriye bırakmak mânâsında geçmektedir. Ayrıca bk. el-Bakara 2/218; et-Tevbe, 9/16; eş-Şuara, 26/36. Ancak bu kelimenin "ercee" şeklinin "ummak veya ümit vermek" anlamında da kullanıldığı nadir de olsa ifade edilmiştir. Aslında geniş çerçevede Mürcie mezhebinin görüşleri ve tarih boyunca olaylar karşısında sergilediği genel tutum açısından her iki mânâ da doğrudur. Mürcie isminin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Mesela bk. Mâtürîdî, *Kütübü't-tevhîd*, nşr. Fetullah Huleyf, s. 381; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "rce" md., Beyrut 1968; Zebîdî, *Tâcû'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, nşr. A. Ahmed Ferrâc, "rce" md., Kuveyt 1965; Firûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhîd*, "erca" md., Bulak 1306; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut ts., s. 139; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s. 166; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1989, s. 151-153. Kelimenin kökü ve anlamları konusunda daha geniş bilgi için ayrıca bk., Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 28-32; krş., Ömer Aydın, *Kelam Ekollerinde İman-Amel İlişkisi*, İstanbul 2001, s. 62-64.

² Mesela bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 169-174.

birçok kişinin³ yukarıda sayılan vasıflara uygun davranmaları Mürcî' görüşün ne derecede önemli olduğunu göstermektedir⁴.

Birlikte yaşamanın önündeki engellerden sayılan, büyük günah işleyenleri tekfir etme zihniyeti ve zulüm, söz konusu mezhebin benimsediği tarafsızlık ilkesi çerçevesinde, Allah'a inanan bütün insanların iman bakımından eşit olduğunu savunmaları sonucunda, Mürcî'lik, başta mevâlî olmak üzere Müslümanlar arasında hızla yayılarak, mezhep kavgalarının ve kabile çekişmelerinin önlenmesinde önemli bir rol oynamıştır⁵.

Öte yandan, İslâm'ın evrensel bir din oluşu, onun her devirde, vahyin gösterdiği istikâmette yeniden anlaşılması ve bir Müslüman'ın, kendi dinini her çağda en iyi bir şekilde anlama ve buna göre davranma gereğinin bilincinde olması gerektiği göz önünde bulundurulursa, Mürcie'nin geliştirmiş olduğu kardeşlik, barış, adalet, birlik ve beraberlik temeline dayalı iman anlayışının günümüz açısından önemi daha iyi anlaşılacaktır. Mezheplerin, birer İslâm düşünce ekolleri, başka bir ifade ile dinin anlaşılma biçimleri olduğu düşünülürse, söz konusu ekollere ait olan fikirlerin iyi tahlil edilmesinin, günümüz problemlerine daha tutarlı çözümler üretilmesine yardımcı olacağı açıktır. Bütün Müslümanların, özellikle de içinde bulunduğu koşullar gereği Türkiye'deki Müslümanların, geçmişte meydana gelen dinî nitelikli görüş ayrılıklarının temelinde, çıkarlar ve siyasî çatışmalar bulunduğunu bilmeleri gerektiği bilim adamları tarafından dikkat çekilen bir husustur. Bu yüzden barış ortamının gerekliliği veya Türk milletinin birlik ve bütünlüğünü bozmak

³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Müecie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 52-56.

⁴ Bu grubun hadis olarak rivayet edilen şu ifadeler gereği olaylardan uzak durduğu belirtilmektedir. "İleriki yıllarda bir çok fitne çıkacaktır. Bu fitneler esnasında oturan yürüyenden, yürüyen de koşandan daha hayırlıdır." bk. Müslim, *Fiten 12*; Subhi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarıuş, İstanbul 1981, s. 111; Ebû Zehre, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s. 167.

⁵ Daha geniş bilgi için bk., Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Müecie ve Tesirleri*, s. 289-291; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşüncesinde Mezhepler*, s. 126-132.

isteyenlerin oyunlarına gelmeme bilincini, tarihi birikimlerden çıkarma zorunluluğunu ortaya koymaktadır⁶.

Günümüzde de iman-küfür anlayışlarının en azından Mürcîî görüşlerin ortaya çıktığı ilk dönemlerdeki kadar önemli olduğu açık bir durumdur. Zira bu fırka, büyük günah işleyen bir insanın mü'min sayılıp sayılmayacağı hususunda tartışmaların arttığı bir dönemde ortaya çıkarak, iman ettikten sonra kötü fiillerin ona zarar vermeyeceğini savunmuştur. Dolayısıyla büyük günah işleyen kişinin durumunu ahirette Allah'a havale ettiklerini açıklayarak bunun gerektirdiği şekilde davranmanın İslam dininin ruhuna uygun düştüğünü benimsemişlerdir⁷. Nitekim Ehl-i Sünnet bilginlerinden bir çoğunun benzer hatta aynı görüşleri benimsemiş olmaları konunun günümüz açısından önemini koruduğunu gösteren başka bir yönüdür. Bu nedenle makalede daha çok bu iki kavram üzerinde durulacaktır.

O halde globalleşme ve sosyal barıştan sıklıkla söz edilen bir dönemde Mürcie'nin, bu toleranslı tavrını nasıl geliştirdiği ve bunu hangi temellere dayandırdığı günümüz Müslümanları ve sonrası için oldukça önemli bir konudur.

Kuşkusuz ki bu sorunun cevabı, onların iman ve küfür terimlerine getirdikleri tanım ve yorumlarda bulunmaktadır. Mürcie iman görüşünde iki belirgin noktayı ortaya koymuştur: Birincisi, mezhep içindeki görüş ayrılıklarını bir yana bırakırsak, imanı salt bir kabul ve merkezini de kalp saymıştır. Böylelikle iman ile İslam veya daha dar anlamda şeriat

⁶ Daha geniş bilgi için bk. Hasan Onat, "Mezhepler Tartışılırken Düşünülmeli Gereken Hususlar", <http://www.filozof.tripod.com/mezhep.html>. (25.02.2004); Sönmez Kutlu, *age.*, s. 289-291.

⁷ Muhammed Ebû Zehre, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Osman Eskiçioğlu, İstanbul 1970, s. 166.

⁹ İman mertebelerinin tasavvuftaki yansımaları için bk., Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma'*, nşr. Abdülhalim Mahmud-Tâhâ Abdülbâkî Surûr, Mısır 1960, s. 101 vd; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 117-123; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerîf, Kahire ts., I, 446-450; Gazzâlî, *İhyâu ulûmiddin*, Kahire 1967, III, 20 vd; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Kitâbü'l-Mukaddime fi't-tasavvuf*, nşr. Süleyman Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemi'nin Risâleleri*, Ankara 1981, s. 103; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 172-173.

arasındaki zorunlu ilişkiyi reddetmiş, imanda artma eksilme olabileceğini kabul etmeyerek, Müslümanlar arasında iman noktasında bir ahenk ve denklik sağlamaya çalışmışlardır. Öte yandan, Hariciliğin katı tutumunun tezâhür ettiği tekfir alanını da olabildiğince daraltarak, ümmetin sınırlarının daha geniş bir şekilde belirlenmesinin zeminini hazırlamıştır⁹.

Ancak, yine de Mürcie'nin kendi arasındaki görüş ayrılıklarını da dikkate almak gerekir. Bu anlamda yeknesak bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. İşte *Eş'arî*¹⁰ (ö. 324/935), Mürcie'nin çeşitli konulardaki görüşlerini ortaya koyarken, bir yandan çeşitli mezheplerle etkileşimini ve özellikle de mezhebin *Mu'tezile* ve *Ehl-i Sünnet*'in etki alanında geliştiğini ortaya koymaktadır.

¹⁰ Esas adı Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bısr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî olan el-Eş'arî, bazı kaynaklara göre dedesine nispetle Ebû Bısr diye anılmıştır. Farklı rivayetler bulunmakla birlikte genellikle onun 260/873 yılında Basra'da doğduğu kabul edilmiştir. Babasının vasiyeti üzerine önceleri Sünnî alimlerden ders alan el-Eşar'i, annesinin Mu'tezile bilginlerinden Ebû Ali el-Cbbâî ile evlenmesinden sonra onun kontrolü altına girmiş ve ondan kelim okuyarak eğitimini sürdürmüştür. Mu'tezile çevrelerinde yetiştiği için bu mezhebin görüşlerini benimsemiş olan el-Eş'arî, 300/912 yılında Basra'da ya gördüğü bir rüya, yada ihve-i selâse olayına Mu'tezilî yaklaşımları tatmin edici bulmaması neticesinde, Mu'tezile'den ayrılıp, Ehl-i Sünnet'e intisap ettiğini açıklamıştır. Bu aşamadan sonra, Ahmed b. Hanbel'in metodunu benimsemiştir. Ancak burada da aradığını bulamayan el-Eş'arî, inanç ilkelerini akılla desteklemekle birlikte nassı ön plana çıkaran üçüncü bir metodu benimsemiştir. Böylece daha sonra Sünnî kelim denilecek olan bir düşünce tarzının Mâtürîdî paralelinde gelişmesine neden olmuştur. Bundan sonra o, Bağdad'a giderek orada ölüm tarihi olan 324/935'e kadar başta *Makalâtü'l-İslâmiyyîn* olmak üzere birçok eser yazmış ve ilim adamı yetiştirmiştir. Bir iddiaya göre o, Mutezile bilginlerinden Ebû'l-Kâsım b. Selû'ye ile yapmış olduğu bir münazarada yenilmesinin verdiği üzüntüden hastalanarak bir süre sonra ölmüştür. bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire 1965, s. 174, 235; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 231; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, (nşr. Muhammed Zâhid Kevserî), Beyrut 1399, s. 39-41; İrfan Abdülhamid, "Ebû'l-Hasen Eş'arî", *DİA*, XI, 444-447.

I. EŞ'ARÎ'YE GÖRE MÜRCİE

İslam mezhepler tarihinin belki de en önemli kaynağı, aynı zamanda İslamda itikadî mezheplerden kendi adına nispet edilen Eş'arîliğin kurucusu olarak kabul edilen, el-Eş'arî'nin yazdığı '*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*' isimli eseridir¹¹. Bilindiği gibi, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, kabaca tercüme edersek, 'Müslüman olduğunu iddia eden grupların görüşleri' anlamına gelir. Kitabın isminin de gösterdiği gibi, el-Eş'arî Müslüman olduğunu beyan etmiş insanların İslam'ın temel konularındaki veya kendilerince önemli meselelerdeki görüşlerini özetler¹². Böylece bir yandan ana mezheplerin ortaya çıkmasını sağlayan görüşleri ortaya koyduğu gibi, öte yandan mezhep içindeki ayrışmaların ve kırılmaların da hangi noktalarda odaklaştığını ele almaktadır. Üstelik bütün bunları herhangi bir mezhep taassubu, bir mezhep tercihi veya yandaşlığı ile değil, ele aldığı mezheplerin görüşlerinin nesnel bir aktarımıyla yapmaktadır¹³.

¹¹ Kitabın tam adı *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* şeklindedir. Eser üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde İslam Mezheplerinden Şia, Havariç, Mürcie, Mu'tezile, Mücessime, Cehmiyye, Zirâriyye, Neccâriyye, Nussâk ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini genel olarak aktarmaktadır. İkinci bölümde ise, Kelam konularından özellikle Mu'tezile'nin fikirlerinden ve Allah'ın esma ve sıfatlarından söz eder. Üçüncü ve son bölüm yeni bir hamdele ile başladığı için genellikle ayrı bir eser olarak değerlendirilmiştir. Eserin iki ayrı neşri bulunmaktadır. Birincisi, Hellmut Ritter'in yaptığı tahkikli neşri ki bu nüshadan 1928 ve 1933 yılları ve daha sonraları İstanbul'da birçok defa tıpkı basımları yapılmıştır. Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ari, *Makalatü'l-islamiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, (nşr. Hellmut Ritter) Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963. İkincisi ise, M. Muhyiddin Abdülhamid neşridir. Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'ari, *Makalatü'l-islamiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1950/1369. Makalede Hellmut Ritter neşri esas alınmıştır.

¹² İrfan Abdülhamid, "Ebu'l-Hasan Eş'arî", *DİA*, XI, 445-447.

¹³ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'deki mukaddimesinde, İslam fırkalarının çeşitli konulardaki görüşlerini tarafsız bir şekilde nakledeceğini belirtiyor. Nitekim O'nun bu sözüne sadık kalarak fırkaların görüşlerine hiçbir müdahalede bulunmadan naklettiği belirtilir. Eş'arî, *age.*, s. 1; Emrullah Yüksel, "Eş'arîler ile Mâtürîdiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları-1", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. IV, Ankara 1980, s. 91-94; H. Ritter, "Eş'arî", md., *MEB İslam Ansiklopesisi*, İstanbul 1977, IV, 390.

Bu bağlamda, Eş'arî'nin eserindeki yöntemini özellikle söz konusu mezhep açısından, objektif bir müellif çerçevesinde ele almak istiyoruz. Nitekim O'nun bu durumun farkında olduğu eserin ön sözünde geçen ifadelerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Zira o, mezhepler ve onların görüşleri ile ilgili eser yazarların naklettikleri konuları eksik bıraktıklarına, muhalif düşünceyi savunanların görüşlerinin de aktarılırken abartıldığına, kendi düşüncesine zıt fikirler benimseyenlerin ise kötülenmek amacıyla bilerek yalan söylendiğine ve son olarak ihtilaflı konular anlatılırken de yazarın kendi görüşlerini doğru çıkaracak şekilde ilaveler yapıldığına dikkat çektikten sonra bunu tasvip etmediğini, “*Bu, ilim adamı ve akıllı insanların tercih edeceği bir metot değildir*” ifadesi ile vurgulamıştır¹⁴.

Böylelikle iki şeyi hedefliyoruz: Birincisi, Eş'arî'nin yöntemi hakkında örnekleme yolu ile bir sonuca ulaşmak; ikincisi ise, örneklenen mezhebi diğer İslam mezheplerinden ayıran temel görüşlerini; mezhebin kendi içindeki ayrılıkları ve mezhepler tarihindeki etkilerini göstermektedir¹⁵. Yine, İslam tarihinin en toleranslı mezheplerinden biri sayılan Mürcie mezhebinin, bir yandan diğer İslam mezheplerinden ayrıldığı temel ‘görüşleri’, öte yandan mezhebin kendi içindeki ayrışmaları açık bir şekilde ortaya koymak suretiyle bir Müslüman için günlük hayatta “toleranslı davranışın” sınırlarını tespit konusunda fikir vermektir.

Burada Mürcie mezhebi üzerine yapılmış olan çok önemli bir eseri zikretmeden geçemeyeceğiz. Çünkü, Sayın Prof. Dr. Sönmez Kutlu'nun ‘*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*’ isimli kitabının önemi, sadece Mürcie mezhebinin gelişimi ve mahiyeti hakkında çok önemli bilgileri ve analizleri içermiş olması değil, bunun yanı sıra İslam ümmetinin sınırlarının gelişmesi ve Müslümanlığın yayılmasında Mürcie

¹⁴ Eş'arî, *age.*, s. 1; Emrullah Yüksel, “Eş'arîler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları-1”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. IV, Ankara 1980, s. 91-94; H. Ritter, “Eş'arî”, md., *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, IV, 390.

¹⁵ Diğer İslam mezheplerine etkileri konusunda bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 289.

mezhebinin, buna bağlı olarak toleranslı ve hoşgörülü bir yaklaşımın katkılarını gözler önüne koymuş olmasıdır¹⁶.

Sayın Sönmez Kutlu'nun bu çok önemli eserinden geniş ölçüde yararlanmakla birlikte, esasında biz burada, yine bir mezhepler tarihi klasiği olan *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'den, mezhebin 'iman' konusundaki tanımlarını ve görüşlerini, buna bağlı olarak da başta "küfür" konusu olmak üzere çeşitli konulardaki görüş ayrılıklarını aktaracağız. Makalenin amacı, tarihi birikimi aktararak gelecekteki din anlayışının geçmişe göre şekillenmesi değil aksine, İslâm'ın evreselliğinin bir gereği olarak birlik ve dirlik içinde yaşanacak bir ortam meydana getirmek için daha sağlıklı ve tutarlı bir İslâm anlayışına ulaşma konusunda dikkatleri çekmektir. Bu bağlamda *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'i esas alarak öncelikle Mürcie fırkalarının iman konusundaki görüş ayrılıklarını ve iman tanımlarını inceleyelim.

II. EŞ'ARÎ'YE GÖRE MÜRCİE MEZHEBİNİN TEMEL GÖRÜŞLERİ

Burada makalenin amacına uygun olarak öncelikle Eş'arî'nin bildirdiği kadarıyla iman ve küfür konusunda Mürcie fırkalarının yapmış olduğu çeşitli tanımları, sonra da diğer konulardaki görüşleri aktarılarak bunların benzerlikleri ve farklılıkları vurgulanacaktır.

¹⁶ Prof. Dr. Sönmez Kutlu'nun kitabı, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* adıyla çıkmıştır. Söz konusu eser, giriş, dört bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Mürcie mezhebiyle ilgili çeşitli meseleler geniş bir şekilde ele alınarak incelenmiş ve günümüz müslümanları ve sonrakiler için gerekli birbirinden değerli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu noktada ilk üzerinde durulan konu, genel anlamda İslam Mezhepleri'nin kaynakları, özelde ise incelenen Mürcie mezhebinin kaynakları sorunudur. Yazarın da belirttiği gibi, başka bir bilime nispetle mezhepler tarihi alanında kaynakların eleştirisi ve kritiği, büyük önem arz etmektedir. Kaynak ve isim tespitinden sonra, sırasıyla Mürcie mezhebinin doğuşu, mürcîî akîdenin esasları, Emevîler ve Abbâsîler döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'de Mürcie konuları Türklerin İslamlaşma süreci ile birlikte ayrı bölümler halinde incelenerek bir sonuçla araştırma tamamlanmıştır. Daha geniş bilgi için bk., Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

1. İmanın Tanımı Konusunda Mürcie'nin Fırkalara Bölünmesi

Eş'arî, mürcie¹⁷ mezhebinin imanın mahiyeti hakkında görüş ayrılığına düştüklerini belirterek söze başlar. Bu noktada mezhep Eş'arî'ye göre oniki alt fırkaya bölünmüştür¹⁸. Mürcie mezhebi içinde ortaya çıkan ayrımların diğer konulara göre en çok iman tanımı üzerinde odaklaştığı açık bir şekilde görülmektedir¹⁹. Çünkü iman bütün meselelerin kendisine dayandığı ve kendisinden ortaya çıktığı en önemli konudur. Bu bağlamda hangi sorun ele alınırsa alınsın, neticede iman konusuna ulaşabileceğimiz gibi, bunun tersi de doğrudur. Başka bir ifadeyle iman teriminden hareket ettiğimizde başka bütün sorunlara dolaylı ve doğrudan ulaşmamız mümkündür. Bunun en açık delili, bizzat tarihsel süreçtir²⁰.

¹⁷ Mürcie mezhebinin doğuşu ile ilgili olarak birçok görüş klasik İslam Mezhepleri tarihi kaynaklarında yer almıştır. Nitekim Mürciînin kim olduğu konusunda farklı şekillerde görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar sırasıyla Hazreti Osman ile Ali arasında meydana gelen olaylar karşısında kimin haklı olduğu konusunda karar verilmesini tehir edenler, Hazreti Ali'yi hilafet sıralamasında geriye bırakanlar, büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü ahirete bırakanlar ve son olarak da ameli imandan sonraya bırakanlar şeklinde özetlenebilir. Ancak Mürcie, imanın amelle ilişkisinin bulunmadığını savunanlar şeklinde ün salmıştır. Bu konularda bk. eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 139; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202; el-İsferâînî, *et-Tabsîr*, s.97; Wensinck, "Mürcie" md., *İA*, VIII, 808 vd; Nasır b. Abdülkerim el-Akl, *el-Kaderiyye ve'l-Mürcie neş'etuhuma-ve usuluhuma-ve mevkifü's-selef minhuma*, Riyad 1997, s. 78; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 29-39; Ömer Aydın, *Kelâm Ekollerinde İmân-Amel İlişkisi*, İstanbul 2001, s. 62 vd.

¹⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 132-154.

¹⁹ Aslında iman konusunda teorik ve kelâmî çözümler içeren fikirleri açısından Mürcie bir tek mezhep olmakla birlikte kendi içerisinde çeşitli gruplara ayrılmıştır. İslam mezhepleri tarihi kaynaklarında mürciî fırkaların sayıları konusunda değişik ifadeler yer almaktadır. Halis Mürciî denilen fırkanın dışında Havâric, Kaderiyye, ve Cebriyye gibi mezhepler de iman konusundaki görüşleri nedeniyle Hâricî, Kaderî veya Cebriî olduğu halde Mürciî terimiyle birlikte zikredilmiştir. Bk. eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 139 vd.; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 144.

²⁰ Makdisî, Mürcie fırkalarından bahsederken *Rakkâsiyye (el-Fazlu'l-r-Rakkâş ve taraftarları)*, *Ziyâdiyye (Muhammed b. Ziyad el-Kûfî ve taraftarları)*, *Kerrâmiyye (Muhammed b. Kerrâm ve taraftarları)* ve *Muaziyye (Yahya b. Muaz er-Râzî ve*

2. Dînî ve Siyasî Görüş Ayrılıkları

Bilindiği gibi, Müslümanların ilk görüş ayrılığı, yine Eş'arî'nin aktardığı kadarıyla siyaset ve yönetim konusunda ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in temsil ettiği otoritenin dînî ve siyasî otoriteyi içermiş olması, onun döneminde herhangi bir görüş ayrılığına yol açmıyordu. Bütün Müslümanlar onu 'peygamber' kabul ettikleri gibi, aynı zamanda dünya işlerini de düzenleyen bir lider olarak görmüşler, bu sayede bütün Arap yarımadasını içeren geniş bir hakimiyet alanı Hz. Peygamber'in önderliği altında ortaya çıkmıştı. Onun vefatı ise, büyük bir boşluk doğurmuş, Müslümanlar ilk kez, bir bakıma peygamberin liderliğinin mahiyeti üzerindeki bir tartışmayı içeren, kendi önderlerinin kim olacağı sorunuyla karşılaşmışlardı.

Bu tartışmanın, Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle bir ölçüde çözümlenmiş olsa bile, büsbütün kapandığı söylenemez. Nitekim özellikle Hz. Ali'den itibaren sorun daha da büyümüş, bu kez başka bazı teolojik sorunları da içine alacak veya onlara uzanacak şekilde İslam akidesinin temel sorunlarıyla ilgili bir tartışmaya doğru yönelmiştir²¹. Hilafet meselesi üzerinde ortaya çıkan tartışmayı, önce *büyük günah* meselesiyle sürdüren, ardından da imanın mahiyeti ve gerçek mümininin kim olduğu konusuna vardırırlar Hariciler olmuştur. Hariciler, belki de, İslam tarihinin en keskin ve katı 'iman-amel' savunucuları olarak tanınmışlardır²². Bundan sonra Mutezile²³ ve Ehl-i sünnet²⁴ de aynı

tarafkarları) gibi isimleri zikretmektedir. Ona göre söz konusu grupların birleştiği esas nokta, büyük günah işleyen insanların kafir olmadığıdır. Mürcie fırkaları bu durumda olanların tevbe etmeden ölmesi halinde azap görmeyeceğini, bunlar hakkında bir hüküm verilemeyeceğini ve onların işlerinin Allah'a havale edilmesi gerektiğini savunurlar. bk. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 144.

²¹ İman-bilgi ilişkisi konusunda bk. Emrullah Yüksel, *Amidî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul 1991, s. 43 vd., 128.

²² Mesela bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 86-89, 452; en-Nevbahtî, *Firakü's-Şîa*, Beyrut 1984, s. 6-16; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, Beyrut 1411, s. 73, 83, 89-91, 117 vd.; eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 116-118, 124, 137; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 229; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1289, s. 597-598; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire ts., V, 142; Ebu'l-Muzaffer el-İsferâînî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, nşr. Muhammed Zahid Hasan el-Kevserî, Kahire 1940, s. 29-35; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric akâdeten fikren ve felsefeten*, Beyrut 1986, s. 39-45, 108 vd.; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 169-174; Ahmet Akbulut,

sorunları dikkate almışlar ve böylece İslam tarihindeki ayrışmalar kökleşmiştir.

Burada dikkate değer başka bir husus şudur: Siyaset başka bir tabirle hilafet tartışmasıyla başlayıp dînî içeriğe yönelen yani iman-amel ilişkisinin tespitine dönüşen bu ilk ayrılık, Mürcie mezhebi için ayrı bir öneme haizdir. Mürcie mezhebi, bizzat ismini bu tartışmadan almıştır²⁵. Başka bir ifadeyle Mürcie adını, Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muaviye (ö. 60/679) arasındaki hilafet mücadelesi hakkında görüşlerin ifade edildiği bir terimden almaktadır²⁶. Hariciler, hilafet için savaştan, sonra da 'hüküm

Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri, İstanbul 1992, s. 139-243, 276; Ömer Aydın, *age.*, 43-52.

²³ Mutezilenin iman anlayışı *Hâricî* ve *Mürcî* düşüncede iman tanımlamalarına karşı gelişmiş bir düşünce sonucu ortaya çıkmıştır. bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 267-286; a.mlf., *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida'*, nşr. H. Gurâbe, Bağdad 1955, s. 124; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 117 vd., 144; el-İsferâînî, *et-Tebîr*, s. 40; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 620; el-Îcî, *el-Mevâkıf fî ilmi Kelâm*, Beyrut ts., s. 386 vd.; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 229; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut ts., II, 24; a.mlf., *Muhassalu efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*, Beyrut 1984, s. 347-349; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1965, s. 632 vd.; Zühdi Hasan Carullah, *el-Mu'tezile*, Kahire 1366, s. 54 vd.; Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red alâ İbn er-Ravendî*, Kahire 1988, s. 237-239; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 319.

²⁴ Mesela bk. el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 10 vd.; a.mlf., *el-Lum'a*, s. 123 vd.; Matürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 373-380; el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 248; eş-Şehristânî, *age.*, s. 101; Bakillânî, *et-Temhîd*, s. 346 vd.; Gazzâlî, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keîâm*, Resâil IV, Beyrut 1986, s. 114-116.

²⁵ Mürcie fırkalarının başlangıçta, mürtekb-i kebîre hakkında benimsemiş oldukları kanaatle yetinmeyip, imanla beraber günahın da imana bir zarar vermeyeceğini kabul ettikleri belirtilmiştir. Buna göre esas olan, taatin küfre fayda vermediği gibi günahın da imana zarar vermeyeceğidir. Bu prensipten hareket eden Mürcie gruplarının, imanı sadece ikrar, tasdik, sevgi ve bilgiden ibaret sayma konusunda birleştikleri ifade edilmiştir. Mesela bk., Ebû Zehra, *age.*, s. 168.

²⁶ Nitekim Sayın Sönmez Kutlu eserinde kavramın etimolojisini yaptıktan sonra kaynaklarda yer alan tanımları sıralamaktadır. Bunlardan birine göre Mürcî, "Hz. Ali ve Osman arasında meydana gelen olaylarda onların haklılık veya haksızlığı konusunda bir görüş beyan etmeyerek, durumlarını tehir edip, iman veya küfürlerine şahitlik etmeyen kimseler" olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için bk., Sönmez Kutlu, *age.*, s. 31 vd. Ayrıca bk. Nasır b. Abdülkerim

hakkına sahip olan Allah'a rağmen hakem'e başvuran Ali ve Muaviye'nin tövbe etmesi gereğini savunmuş²⁷, ilk tövbekarlar da 'hakem' fikrini savundukları için kendileri olmuştur²⁸. Mürcie ise, onların durumunu 'Allah'a havale eden' anlamında 'irca ehli' diye bilinmiştir²⁹.

Haricilerin Hz. Ali ve Muaviye'nin tutumları hakkındaki değerlendirmeleri kısa sürede bütün Müslümanları ilgilendiren bir sorun haline geldiği gibi, aynı şey Mürcie için geçerlidir³⁰. Buna göre öncelikle *büyük günah* işleyenlerin durumu³¹, ardından da bunun imanla ilişkisi anlamındaki teolojik sorun Hariciliğin gelişimini ve kurumsallaşmasını

el-Akl, *el-Kaderiyye ve'l-Mürchie neş'etuhuma-ve usuluhuma-ve mevkifü's-selef minhuma*, Riyad 1997, s. 78.

²⁷ Haricîler bu konuda "Hüküm vermek yalnız Allah'a aittir." el-En'am 6/57 ayetini ileri sürerek Hz. Ali'nin hakem tayin etmesine karşı çıkıp onu bu hareketinden dolayı tevbe etmeye çağırıyorlardı. Mesela bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-174.

²⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 86, 452; en-Nevbahtî, *age.*, s.6-16; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 73; eş-Şehristânî, *el-Müel*, s. 116 vd.; er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 349; el-Malatî, *et-Tenbih*, s. 47-51; Taha Akyol, *Hâricîlik ve Şîa İslam'da devrimciliğin sosyolojik kaynakları*, İstanbul 1988, s. 14-15.

²⁹ Mürcie isminin kaynağı hakkında bk., Ebu Zehre, *İslam'da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, s. 166; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 29-39; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s.125; Ömer Aydın, *Kelâm Ekollerinde İmân-Amel İlişkisi*, s. 62-64.

³⁰ Nitekim Sıffin ve Cemel vakalarında haklı veya haksız tayin etmeyip susan ve bu konuda ilk defa fikir beyan eden kişinin el-Hasan b. Muhammed b. El- Hanefiyye olduğu belirtilmiştir. Mesela bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, V, 328; İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzibü't-tehzib*, II, 320.

³¹ Aslında irca görüşünün, mürtekib-i kebîre meselesinden önce siyâsî bir tutum olarak mevcut olduğu bilinmektedir. Sahabe döneminde Hz. Osman ile Hz. Ali taraftarları arasında meydana gelen ve neticede tekdir tartışmalarının ortaya çıkmasına neden olan görüş ayrılıklarının yaygın olduğu sıralarda bir grup, her iki tarafın da mümin olduğunu kabul ederek bunlar hakkında herhangi bir hüküm belirlemeyip susmayı tercih etmiştir. Bk. Ebû Zehre, *age.*, s. 167; Subhi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, s. 111.

belirlediği gibi, aynı sorun ve özellikle 'iman-amel' ilişkisine daha farklı bir yaklaşım Mürcie mezhebinin ana çerçevesini teşkil etmiştir³².

A- EŞ'ARÎ'YE GÖRE MÜRCİE FIRKALARININ İMAN TANIMLARI

Bu kısa girişten sonra Eş'arî'nin Mürcie fırkalarına ait iman tanımları hakkında verdiği bilgilere geçebiliriz. Biz burada farklı düşünen Mürciî grupların görüşlerini aktarırken onları daha çok *fırka* kelimesi ile ifade etmeyi anlamca daha tutarlı gördük. Ancak zaman zaman fırka yerine grup kelimesini de kullandık.

1. Birinci fırka, imanı bir bilgi (marifet), inançsızlığı (küfür) ise inkar olarak nitelendirmektedir³³. Onlara göre iman 'Allah'ı, peygamberleri ve onların Allah katından getirdikleri her şeyi 'bilmek' demektir. Bilmenin dışındaki dil ile ikrar, kalp ile benimsemek, Allah'ı ve peygamberi sevmek ve onlara hürmet etmek gibi başka mezheplerin iman kapsamında veya aynı bağlamda ele aldıkları unsurlar ise, iman değildir. İmanın bu tanımından çıkan sonuç, inançsızlık anlamındaki küfrün Allah'ı bilmemek olduğudur. Bu tanım olabildiğince geniş ve Hariciler, Mu'tezile ve Şîa'yı dikkate aldığımızda sonuçları itibariyle son derece toleranslı olarak görülebilir, üstelik, bir anlamda bütün Mürcie mezhebinin genel fikrini de temsil edebilir nitelikte bir tanımdır³⁴.

İman tanımlamasında bu geniş yaklaşımın Mürcie'nin yayılması, dolayısıyla İslam'ın daha geniş kitlelerle buluşmasında büyük rol oynadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim özellikle Türklerin İslamlaşma sürecinde bu toleransın etkisi üzerinde önemle durulmuştur³⁵.

³² Mesela bk., Matürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 381; eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 87-90, 139-145; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202-205; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 188; A.J. Wensinck, "Mürcie" md., *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979.

³³ İman-bilgi ilişkisi konusunda bk., *Emrullah Yüksel, Amidi'de Bilgi Teorisi*, s. 43 vd.

³⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 132-154; Ayrıca bk. Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşüncesinde Mezhepler*, s. 132-133.

³⁵ Nitekim Sayın Sönmez Kutlu bu konuda özetle şöyle demektedir: Ceyhun nehrinin doğu tarafı İslam öncesi "Hayâtula", sonrası ise Maverâünnehir, batı tarafı ise Horasan adıyla bilinmekte idi. Tirmiz, Nesev, Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi çok önemli yerleşim merkezlerini içeren Horasan Müslüman Arapların bu

Eş'arî, söz konusu iman tanımının *Cehm b. Safvan*'dan (ö. 128/746) aktarıldığını söyler. Safvan'ın takipçileri olan *Cehmiyye*'ye göre bir insan 'marifet'i yerine getirip de, söz gelişi diliyle inkâr etse, kafir olmaz. Buna bağlı olarak iman artmaz, bölünmez, iman nedeniyle müminler arasında bir derecelenme söz konusu olamaz³⁶. Kuşkusuz ki imanın artıp-eksilmesi meselesi iki boyutlu bir içeriğe sahiptir: Burada söz konusu olan bir yandan büyük günahlar nedeniyle imanda bir eksilmenin, öte yandan başka bir sorun ise, yapılan iyilikler ve hayırlar nedeniyle imanda bir artmanın olup olamayacağıdır. Birinci ihtimal cehennemliklerin kimler olduğu meselesiyle ilgili iken, ikinci şık, Müslümanlar içinde 'iman ve amelleri' nedeniyle ayrıcalıklı ve seçkin bir zümrenin olup olamayacağı ile ilgilidir.

İman ehli arasında 'iman'ı nedeniyle bir üstünlük veya derecelenme olamayacağı iddiası, kuşkusuz ki, kendi içinde son derece tutarlıdır. Çünkü imanı sadece kalbin bir eylemi görüp, herhangi bir şekilde amel ve dış eylemlerle ilişkilendirilmediğinde, kalpteki bir olgu

merkezlerin yönetimini ele geçirmesiyle halkın Müslümanlaşması sürecine girmiştir. Türkler başlangıçta Arap hakimiyetine dirense de IX. Ve X. Yüzyıllarda toplu ve gönüllü olarak İslam dinini benimsemişlerdir. Ancak bir süre sonra bölge valileri ve halife arasında anlaşmazlıklar artınca valiler kontrolünde küçük mahalli devletler kurulmuştur. Devletten memnun olmayan Haricî, Şîî, Zeydî ve İsmailîler ise problem olmaya devam etmişlerdir. Bu arada bir taraftan yönetimin *haraç* ve *cizye* konusundaki tutumu, diğer taraftan da Arap ırkçılığının artması *mevalî* arasında çeşitli değerlendirmeler yapılmasına ve değişik İslam fırkalarına mensup kişilerin Mürcie'nin toleranslı fikirlerini benimsemesine neden olmuştur. Nitekim Abbasîler döneminde Türk nüfuzu ağır basmış ve Ebû Yusuf'la birlikte mevalî ikinci sınıf vatandaş olmaktan kurtulmuştur. Arap ırkçılığına karşı "Ehlü't-Tesviye'nin oluşması, Mürcie'nin *kardeşlik, eşitlik, birlik ve barış* anlayışı üzerine kurulu iman nazariyesinin Türklerin Müslümanlığı benimsemesi sürecinde etkili olmuş, bu düşünce başta Ebû Hanîfe olmak üzere Ehl-i Sünnet içerisinde Matürîdî ile devam etmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Sönmez Kutlu, *age.*, s. 149-266.

³⁶ Zira ona göre insan bütün fiillerini bir zorlama ve mecburiyet neticesinde gerçekleştirmektedir. Bu nedenle insanın hür irade ile amel gerçekleştirme yetisi bulunmamaktadır. O nedenle insanın işlediği amelin de bir değer hükmü yoktur. bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 132 vd.; Ayrıca bk., eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 87-88; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 211; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 593; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 188; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 146; el-Akl, *age.*, s. 84.

nedeniyle müminler arasında bir üstünlük ilişkisi oluşmayacağı bellidir. Bu noktada dikkat çekmek istediğimiz husus, *Cehmiyye*'nin görüşüne göre iman nedeniyle müminler arasında daha üst bir imana sahip olarak müminler içinde özel veya ayrıcalıklı bir sınıf ortaya çıkamayacağıdır. Çünkü iman ve küfrün yeri 'kalptir, onların dış organlarla ilişkisi yoktur.³⁷

2. Eş'arî'nin bildirdiğine göre Mürcie'den ikinci fırka da imanın salt bilmek (marifet), küfrün ise bilgisizlik olduğunu iddia eder. Eş'arî, mezhebin iman tanımından çıkan bir problemi ele alarak, bir anlamda 'zimnen' bu tanımın açmazına dikkat çekmektedir. Buna göre Tanrı'yı bilen ve "*Tanrı için üçüncüsüdür*"³⁸ diyen bir insanın bu görüşünü nasıl değerlendireceğiz. Bilindiği gibi, bu cümleler teslisin ifadesidir. Hıristiyanlar, Kur'an-ı Kerîm'in ifadesiyle '*Allah için üçüncüsüdür*' dedikleri için kafir olmuşlardır³⁹. Eş'arî'nin aktardığı kadarıyla burada, teslise Mürcie'nin yaklaşımını gösteren ilginç bir noktayı görmekteyiz. Teslis bir amel ise ve dil ile ifade edilmekteyse, bu durumda onun bir inançsızlık veya küfür olmaması gerekir⁴¹.

Acaba Mürcie kendisiyle çelişmeden böyle bir sorunu nasıl çözer?

Mürcie'nin soruna yaklaşımı çelişkilidir: Buna göre, böyle bir ifade küfür değildir, ancak müminden de böyle bir şey çıkmaz. Burada Mürcie Kur'an-ı Kerîm'in 'teslis' fikrini savunanları 'kafir' diye isimlendirmesi ve bütün Müslümanların da bu konuda görüş birliğine varmış olmasından hareket etmektedir. Daha doğrusu, kendi iman tanımlarıyla bu niteleme

³⁷ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 132. Ayrıca bk. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 146.

³⁸ "*Allah, için üçüncüsüdür.*" diyenler elbette kafir olmuşlardır. Oysa yalnız bir tek tanrı vardır, başka tanrı yoktur. Bu dediklerinden vazgeçmezlerse elbette onlardan inkar edenlere acı bir azap dokunacaktır. el-Mâide 5/73.

³⁹ el-Mâide 5/73.

⁴¹ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 132-140. İman-küfür tartışmaları için ayrıca bk., el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 207; eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 145; İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, Beyrut 1981, X, 281 vd.

arasında bir çözüm bulmaya çalışır, bunu 'Bu söz küfür değildir, ancak müminden de sadır olmaz' gibi çelişkili bir ifade ile dile getirirler.

Bu fırkaya göre Allah'a iman etmek demek, O'nu sevmek, O'nu sevmek ise kendisine boyun eğmektir. Ancak, namaz gibi herhangi bir ibadeti ise iman için gerekli saymazlar. Çünkü tek ibadet 'Tanrı'ya iman etmek'tir ki, o da O'nu bilmekten ibarettir. Eş'arî bu görüşün *Ebu'l-Hüseyn es-Salihî*'ye ait olduğunu belirtir⁴².

3. Makalât'ta, imanı 'Allah'ı bilmek ve O'na boyun eğmek' diye tanımlayanların Mürcie'den üçüncü fırkayı teşkil ettiği bildirilmektedir. Bunun anlamı, Tanrı'ya büyüklenmemek ve O'nu sevmek demektir. Bu özelliklere sahip olan kimse, mümindir. Burada, imana bir şekilde amelin -büyüklenmemek- eklendiğini görmekteyiz. Söz gelişi bu fırka, İblis'in bile 'Allah'ı bilen' biri olması nedeniyle mümin olduğunu, ancak 'büyüklenmesi' nedeniyle kafir olduğunu dile getirir. Burada Mürcie'nin genel tutumuyla kısmen farklı bir tutum müşâhede edilmektedir⁴³.

4. Bir başka fırka mensuplarına göre -ki bunlar, 'Ebû Şimr'⁴⁴ ve 'Yunus'a nispet edilmektedir- iman, Allah'ı bilmek, ona boyun eğmek, onu kalple sevmek; O'nun bir olduğunu ve benzeri olmadığını kabul etmektir. Ancak imanın bu tanımı, peygamberler söz konusu olmadığı durumlarda böyledir. Başka bir ifadeyle insanın salt kendi imkanlarıyla bu imana ulaşması gerekir. Peygamber var ise, bu durumda imanın tanımı değişmektedir: Bu durumda, onları tasdik ve ikrar da imandır. Ancak Allah katından getirdiklerini 'bilmek' imana dahil değildir. Fırkanın tanımına göre imanda artma ve eksilme olamayacağı gibi, aynı zamanda

⁴² Eş'arî, *Makâlât*, s.132-140; Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 207; Şehristânî, *el-Milel*, s. 145; Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûliddîn*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul 1986, s. 171.

⁴³ Eş'arî, *Makalat*, s., 133. Ayrıca bk. Şehristânî, *el-Milel*, s. 142-147.

⁴⁴ Ebû Şimr, tartıştığı zaman sadece konuşur vücudunun hiçbir organını hareket ettirmezdi. Sabit bir şekilde durur yüz ifadelerini bile değiştirmezdi. Tartışma esnasında vücudunun azalarını oynatarak konuşanları bilgisizlikle suçlardı. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Hasan es-Sendûbî, Beyrut 1414/1993, I, 98-99.

bu unsurlar da bir bölünme söz konusu olamaz. Bütün bu unsurlar bir araya geldiğinde bir insan 'mümin' diye isimlendirilebilir⁴⁵.

5. Mürcie'nin, *Ebu Sevban*'a nispet edilen başka bir grubu ise imanı, Allah'ı ve peygamberlerini ikrar etmekten ibaret saymışlardır. Onlara göre akılca mutlaka yapılması gereken veya yapılmaması gereken şeyler iman tanımına girmez. Bu gibi tanımlarda Mürcie'nin davranışlarda aklın belirleyiciliğini ve rolünü dikkate alan Mutezile'yi hesaba kattığı bellidir. Ayrıca bunlara göre günahkar Müslümanlar Cehennem'in sıcaklığını hissetmekle birlikte asla oraya girmezler⁴⁶.

6. İmanı Allah'ı, peygamberlerini ve farzlarını bilmek, bunları dil ile ikrar etmek ve emirlerinde O'na boyun eğmek diye tanımlayanlar ise altıncı Mürcie fırkası olarak zikredilmektedir. *en-Neccar*'a göre bunları bilmeyen kimselere delillerle ispatlanması durumunda veya öğretilmesi halinde yine de ikrar etmezse kafir olur. Bütün bunların tümüne birlikte iman edilmesi gerekmektedir. Zira ona göre sadece birine inanılmasına iman denilemez. Allah'ı bilmek, ikrarsız olması durumunda ise boyun eğme (taat) olarak kabul edilemez. Zira bütün imanî vasıfların bulunmasıyla buyun eğme (taat) gerçekleşmekte, sadece birini terk etmek bile buyruğa uymanın (taatin) gerçekleşmesini önlemektedir. Ancak yine de bu durum insanı kafir yapmaz. Zira mümin olan bir kimseden iman vasfı ancak küfürle kalkmaktadır. Buna göre büyük günah işleyen kimse, tövbe etmeden ölürse ahirette cezasını çektikten sonra cehennemden kurtulacaktır⁴⁷.

7. Eş'arî, *Gaylan ed-Dimeşki*'nin iman tanımlamasını da Mürcie içinde değerlendirmiştir. Ona göre iman, Allah'ı bilerek, onu sevip, emirlerine boyun eğmek ve resûlünün Allah katından getirdiklerini ikrar etmektir⁴⁸. Aslında bunların Şimriyye fırkası ile bazı noktalarda fikir

⁴⁵ Eş'arî, *age.*, s., 134 vd. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, s. 145.

⁴⁶ Eş'arî, *Makâlât*, s. 134 vd.; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 204; Râzî, *İ'tikâdât*, s. 108; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 632-640, 727.

⁴⁷ Eş'arî, *age.*, s. 135-136, 150 vd. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 208; Şehristânî, *el-Milel*, s. 90; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarîh*, V, 145.

⁴⁸ Eş'arî, *age.*, s. 136. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202-208.

birliği içinde oldukları söylenmiştir. Zira bunlar da imanın artması veya eksilmesini kabul etmezler. Bu nedenle Eş'arî, Şimriyye, Cehmiyye, Gaylâniyye ve Neccâriyye fırkalarının küfürle imanın kaybolacağını savunduklarını dolayısıyla de kafirde biraz iman bulunabileceği görüşünü reddettiklerini belirtmektedir⁴⁹.

8. Diğer bir fırka tarafından iman, Allah'ı ikrar etmek, onun birliği ve benzerinin bulunmadığını bilmek, Allah'ın gönderdiği nebi ve resulleri, nassın bildirdiklerinin bütünü bilmek ve ikrar etmek şeklinde tanımlanmıştır. *Muhammed b. Şebîb* tarafından dile getirilen bu görüşe göre dinde insanların ihtilaf ettikleri şeyleri reddeden kimseler kafir olmaz. Yine Allah'a boyun eğmek kibirlenmeyi yani kibri terk etmeyi gerektirmektedir. Nitekim İblis'in kafir olması onun Allah'a karşı kibirlenmesinden kaynaklanmıştır⁵⁰.

Bu nedenle Muhammed b. Şebîb ve bu tanımları kabul eden Mürcîî, Allah ve resulüne iman edip namaz kılan fakat büyük günah işleyenlerin mümin olduklarını kabul ediyorlardı.

9. Eş'arî'nin iman tanımlamasına göre Mürcîî grupları sıralarken naklettiklerinden birisi de *Ebû Hanîfe* ve taraftarlarıdır. Ona göre iman, Allah ve Rasulünü bilmek, Onun vahiy olarak bildirdiği bütün nassı yorumsuz bir şekilde ikrar etmektir. Eş'arî, "Allah'ın yasakladığı domuzun hangisi olduğunu bilmiyorum" diyen bir kimsenin durumunu soran *eş-Şimmezî*'ye, Ebû Hanîfe'nin "O kimse mü'mindir" dediğini, yine Allah'ın Kabe'yi haccı farz kıldığını, fakat Kabe'nin bu mekanın dışında bir yer olup-olmadığı konusunda bir bilgisinin olmadığını söyleyen bir kimsenin durumunun sorulması üzerine de Ebû Hanîfe'nin "O mü'mindir, onu imanından çıkaracak bir durum görmüyorum" dediğini naklederek⁵¹, Ebû Hanîfe'nin iman konusundaki tanımlamalarının Mürcîîler arasında bulunmasını gerektirdiğini belirtir.

⁴⁹ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 136, 150; Ayrıca bk. Bağdâdî, *age.*, s. 148-151.

⁵⁰ Eş'arî, *age.*, s. 137; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202-207.

⁵¹ Aynı soruların Gassân'a nispeti ve değerlendirmeler için bk. Galip Türcan, "İrcâ ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İlişkilendirilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. IX, 2002, s. 100-1001.

⁵³ Ebu Hanîfe'nin Mürcie Mezhebine nispet edilmesi çeşitli açılardan araştırmaya tabii tutulmuştur. Mesela bk. İsa Doğan, *Mürcie ve Ebû Hanîfe*, Samsun 1992;

Nitekim imanın bölünemeyeceğini, artıp eksilmeyeceğini bu bakımdan insanların birbirinden üstün olamayacağını kabul etmişlerdir. Fakat Gassân ve Ebû Hanîfe taraftarlarının çoğu kendinden önceki Hanefilerin imanı Allah'ın varlığını kabul edip onu sevme ve onun büyüklüğünü benimsemeden ibaret saydıklarını nakletmişlerdir⁵³. Ayrıca bunların imanda artma ve eksilme olabileceğini de savundukları belirtilmiştir⁵⁴.

10. *Ebû Muâz et-Tûmenî* ise, imanı küfürden koruyan şey olarak tanımlamıştır. Birtakım hasletlerden oluşan iman, bu hasletlerin bir kısmı veya tamamının terk edilmesi durumunda kaybolup yerini küfür alır. Bunun tam tersi de mümkündür. Yani tekfire götüren hasletlerin bir kısmı veya tamamının terk edilmesi durumunda da iman gerçekleşmiş olur. Ancak bütün taatleri terkeden bir kimsenin kafir olduğu konusunda Müslümanlar görüş birliği halinde değildiler⁵⁵. Bu durumda küfür olmadıkça kebâir işleyen bir kimsenin imandan çıkması söz konusu değildir. Ancak Allah'ın kullarına yapılmasını kesinlikle emrettiği farzları bilerek ve onlarla alay ederek kabul etmeyen kimse kafir olmuştur. Bu fırka insanın küfrünü Allah'ın emirlerini terk etmeye değil onları hafife almaya, düşmanlığa ve bunlardan nefret etmeye bağlamışlardır. Nitekim Ebû Muâz'a göre bir peygamberi öldüren insan bu fiilinden dolayı değil, peygambere kızarak düşmanlık göstermesi ve onu hafife alması nedeniyle küfre düşmüştür⁵⁶.

11. Eş'arî imanı sözlük anlamından hareketle bir tasdikten ibaret gören *Bişr el-Merîsî* (ö. h. 218) ve taraftarlarının görüşlerini ayrı bir Mürcîî fırka olarak nakletmektedir. Bu nedenle söz konusu grup

Seyit Bahçivan, "İrcâ Fikri ve Ebu Hanife'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", *SÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.VIII, 1998, s. 141-176; Galip Türcan, "İrcâ ve Ebû Hanife'nin İrcâ ile İlişkilendirilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. IX, 2002, s. 97-120.

⁵⁴ Eş'arî, *Makâlât*, s. 138-139. Ayrıca bk. Şehristânî, *el-Milel*, s. 141; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 188.

⁵⁵ Eş'arî, *age.*, s. 139. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 203 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, s. 144.

⁵⁶ Eş'arî, *age.*, s. 140-141.

mensuplarına göre tasdik bulunmadığı durumlarda iman gerçekleşmesi mümkün değildir. Dolayısıyla tasdik kalp ve dil ile birlikte olması bir zorunluluktur. Bunlara göre büyük günah sahipleri ebedî olarak azap içinde bulunamazlar⁵⁷.

Eş'arî, İbn Râvendî'nin de aynı görüşü savunduğunu belirttikten sonra onların tasdik olayını nasıl tanımladıklarına da temas etmiştir. Buna göre tasdik kalp ve dil ile birlikte olmalıdır. Nitekim İbn Râvendî'nin, insanda iman ve küfrün oluşması olayını kelimelerin sözlük anlamlarından hareketle tespit ettiği görülmektedir. Buna göre küfür sözlük anlamı itibariyle, reddetmek, üstünü örtmek veya inkar etmek anlamlarına gelmektedir. O halde iman ve küfürden söz etmek ancak sözlük anlamlarının gerçekleşmesi durumunda mümkündür. Bu nedenle Râvendî, güneşe tapınmanın küfür olmadığını, Allah'ın kâfirden başkasının güneşe tapınmayacağını bildirmesi nedeniyle, bunun ancak küfrün bir belirtisi olabileceğini savunmuştur⁵⁸.

12. Mürcîî fırkalarının sonuncusunu olarak "iman, ikrar ettikten sonra kalple değil, dil ile tasdiktir" diyen *Muhammed b. Kerram* (ö. 255/868) ve taraftarlarının görüşleri oluşturur. Onlar kalple bilmenin ve dil ile tasdik edilmeyen bir şeyin iman olmasını kabul etmemişlerdir. Bu nedenle Hz. Peygamber dönemindeki münafıkların gerçekte mümin olduklarını savunmuşlardır. Zira Allah'ı inkar, ancak sözlü ifadelerle onun varlığını kabul etmediğini açıklamakla gerçekleşir.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, hemen bütün Mürcîî fırkalar, iman-amel ilişkisinde neredeyse aynı görüşte birleşmişlerdir. Nitekim onlar, iman sadece bilgi ve sevgi gibi niteliklerden ibaret olduğunu benimsedikleri için imanla amel arasını kesin hatlarla ayırıp kötü fiilin imana zarar vermeyeceğini kabul etmişlerdir⁶⁰.

⁵⁷ Eş'arî, *age.*, s. 140-141. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 205 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, s. 135, 143 vd.; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 145.

⁵⁸ Eş'arî, *age.*, s. 140-141.

⁶⁰ Mesela bk., Ebû Zehra, *age.*, s. 170; el-Akl, *age.*, s. 84.

Eş'arî'ye göre Mürcie fırkaları arasında imanın tanımı ve mahiyeti üzerindeki görüş ayrılıklarını bu şekilde en temel özelliklerini ifade ederek özetleyebiliriz.

B- MÜRCİE'NİN KÜFÜR TANIMLARI

Eş'arî, iman konusundaki görüş ayrılıklarını sıraladıktan sonra Mürcie mezhebinin 'küfrün mahiyeti üzerindeki farklı yorumlardan söz eder. Eş'arî, bu noktada mezhep içinde yedi temel görüş ve buna bağlı olarak da yedi fırkanın ortaya çıktığını belirtir⁶¹. Dikkat edilirse bu durum, imanın tanımına göre daha az bir bölünmeye işaret etmektedir.

1. Cehmiyye: Eş'arî ilk olarak Cehmiyye'nin küfür tanımlamasını nakletmektedir. Buna göre küfür, kalpte gerçekleşen bir tek özelliktir (haslet); ve özü itibariyle Allah'ı bilmemekten ibarettir.

2. Diğer bir fırka ise küfrün kalple olabileceği gibi başka uzuvlarla da gerçekleşebileceğini ve 'bir çok haslet'ten meydana geldiğini kabul etmiştir. Bu tanımlama *Ebü Muâz el-Tümeni'*nin görüşlerini hatırlatmaktadır⁶³. Zira bu fırkaya göre Allah'ı bilmemek küfürdür ve bu tarz küfür kalple gerçekleştiği gibi Allah'tan nefret etmek veya O'na karşı ululanmak, Allah ya da peygamberlerini kalp ve dil ile yalanlamak da küfürdür. Yine Allah'ı ve onun resulünü hafife almak, Allah'ın birliğini terk ederek düalist veya teslis inançlarını benimsemek küfür olarak kabul edilmiştir. Bu görüşü benimseyenler küfür veya iman sadece kalp ve dil ile gerçekleşeceğini bunun dışındaki organlarla bir ilgisinin bulunmadığını benimsemişlerdir. Nitekim onlar bir peygamberi öldüren veya ona saldıran kimse bu fiillerinden dolayı değil, sadece onu küçümsediğinden dolayı küfre düşmüş olur. Yine namazı terk eden bir kimsenin bu hareketinden dolayı değil, sadece onu helal sayması neticesinde kafir olacağını söylemişlerdir. Zira Allah ve resulünün yasakladığı, Müslümanlarında oy birliği ile kabul ettiği bir yasağı helal saymak küfrü gerektirmektedir. Dolayısıyla bu fırkaya göre Müslümanların küfrü gerektirdiği konusunda görüş birliğine vardığı her

⁶¹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 141 vd.

⁶³ Eş'arî, *age.*, s. 142. Ayrıca bk. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarîh*, V, 146.

fiilin yapılması küfürdür. Böylelikle iman tanımlarından farklı olarak küfürde dil şartını kabul etmiş olmaktadır⁶⁴.

Bu nokta, özellikle ümmetin sınırlarının belirlenmesinde çok önemlidir ve Mürcie bir anlamda başka mezheplerin imanın etkin varlığıyla ve iman ile İslam arasında kurdukları irtibatla iman sınırını, buna bağlı olarak İslam-dışı alanını belirlerlerken, Mürcie bu işlevi küfür ve inkara getirdiği tanımdan çıkartmaya çalışmaktadır. Başka bir açıdan ifade etmek gerekirse, söz gelişi Ehl-i Sünnet'e göre ümmete dahil olmanın şartı 'iman' kapsamına giren şeyleri kabul etmek iken⁶⁵, Mürcie'den bu görüşleri savunanlara göre ümmet içine girenler, söz konusu inkar ve küfür tanımına girmeyen kimselerdir⁶⁶.

Bu bağlamda, küfrün niteliğini açıklarken üzerinde ısrarla durdukları bir mesele ise, inkar veya küfrün özünün '*hafife almak*' ve '*küçümsemek*' olduğudur. Bu bir anlamda imanın *hor görmek* suretiyle '*Allah'a karşı büyükmek*' olduğu şeklindeki tanımlarından çıkan zorunlu bir sonuçtur. Buna göre söz gelişi namaz kılmayan bir insan veya herhangi bir dînî yükümlülüğü yerine getirmeyen kimse kafir sayılmaz; ancak namazı hafife alan kimse veya herhangi bir emri küçümseyen

⁶⁴ Eş'arî, *Makâlât*, s. 142.

⁶⁵ Büyük günah işleyen kimseler hakkındaki hükmü Allah'a havale etme şeklindeki irca görüşü, temelde Ehl-i Sünnet anlayışı ile kesişmektedir. Çünkü Ehl-i Sünnet alimlerinin önemli bir kısmına göre de, büyük günah işleyen kimsenin affedilmesi veya cezalandırılması Allah'a bırakılmıştır. Buna göre bir mü'min büyük günah işlemesi durumunda imandan çıkması söz konusu değildir. Bu eyleminden dolayı o, sadece günahkâr bir mü'min olur. Nitekim Ebu Hanife İmanı, "Allah'ı ve Hz. Muhammed'i bilme ve onun Allah'tan getirdiği vahyi ikrar etme" şeklinde tanımlamıştır. O, İman-amel ilişkisi konusunda ortaya koymuş olduğu görüşlerden dolayı Mürcie ile aynı görüşleri benimsemiştir. Daha sonra gelen İslam bilginlerinden el-Pezdevî (öl. 482/1089), es-Serahsî (öl. 490/1097) ve daha bir çok Ehl-i Sünnet âliminin imanı, kalbin tasdiki ve dilin ikrarı şeklinde tanımlayarak ameli imanın bir cüzü saymadıkları görülmektedir. Zorunlu olarak büyük günah işleyen kimse kâfir değil; günahkâr bir mü'mindir. Buna göre, amelin imandan bir parça olmadığı konusunda Mürcie ile aynı görüş savunulmaktadır. Zira Mürcie'ye göre "günah imana zarar vermez". Subhi es-Salih, age., s. 114; Hüseyin Atay, Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara 1983, s. 170; A. Saim Kılavuz, İslâm Akaidi ve Kelama Giriş, İstanbul 1987, s. 23.

⁶⁶ Eş'arî, *age.*, s. 142-144.

kimse kafir sayılır. Eş'arî, bu görüşü o kadar ileri götürür ki, Mürcie'nin adeta şöyle düşündüğünü belirtir: Bir insan peygamberi öldürse, bu fiili nedeniyle kafir olmaz; ancak onu küçümseyip ve hafife alsa bu nedenle kafir olur⁶⁷.

3. Makâlâtü'l-İslamiyyin'de Mürcî firkalarının küfür konusunda yaptıkları farklı tanımlar sıralanırken üçüncüsü ya müellifin unutmaması sonucu veya başka bir nedenle metinde yer almamıştır⁶⁸.

4. Başka bir fırkaya göre ise küfür, Allah'ı inkar yani O'nu dil vasıtasıyla kabul etmediğini açıklamak ve yalanlamaktır. Bu nedenle küfür vücudun başka organları ile değil, sadece dil ile mümkün olmaktadır. Eş'arî bu görüşün, 'Muhammed b. Kerram' (ö. 256/869) ve taraftarlarına ait olduğunu zikreder⁶⁹.

5. Beşinci fırkaya göre ise küfür, inkar etmek, kabul etmemek ve gerçeğin üstünü örtmektir. Dolayısıyla bu fikri savunanlar küfrün kalp ve dil ile birlikte gerçekleşeceğini kabul etmişlerdir.

6. Eş'arî, Mürcie'nin küfür konusunda yaptığı tanımlardan altıncıyı *Ebü Şimr* ve taraftarlarının oluşturduğunu belirtir. Buna göre iman edilmesi gereken ilkelerin bütünüyle terk veya şüphe edilmesi durumunda küfür gerçekleşmektedir. Buna göre insanın imanı ilgilendiren bazı özelliklerinden vazgeçmesi durumunda küfre düşmeyip sadece günah işlemiş olmaktadır⁷⁰.

7. Küfürle ilgili son tanımlamanın ise, *Muhammed b. Şebîb* ve taraftarlarına ait olduğu belirtilmektedir. Bunlara göre iman edilmesi gereken hususlardan birini veya bütünü reddetmek küfrü gerektirdiği gibi, Allah'a karşı büyülenme veya kibirlenmekten de aynı sonucu doğurur. Nitekim Şeytan Allah'ı bildiği halde ona karşı kibirlenmesinden dolayı kafir olmuştur⁷¹.

⁶⁷ Eş'arî, *age.*, s. 133, 142.

⁶⁸ Eş'arî, *age.*, s. 142.

⁶⁹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 133, 141 vd.

⁷⁰ Eş'arî, *age.*, s. 134-135.

⁷¹ Eş'arî, *age.*, s. 143, 138-139.

Burada Eş'arî, Mürcie'nin büyük kısmının ancak 'icma' söz konusu olduğunda tekfiri mümkün gördüklerine, aksi halde te'vile başvuran hiçbir kimseyi kafirlikle suçlamadıklarına önemle dikkat çekmektedir.

Mürceî fırkalarının iman küfür konusundaki farklı yorumlarının zorunlu bir sonucu olarak ma'siyet (günah) konusunda da değişik anlayışların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şimdi Mürcie'nin bu konudaki görüşlerine geçelim.

C- MÜRCİE'NİN GÜNAH HAKKINDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI

Mürcie bu konuda iki görüş ileri sürmüştür. Bunlardan birisi, bir şey günah adını almışsa, onun *büyük günah* olduğudur. Bu görüşün başlıca temsilcisi *Beşer el-Merîsî*'nin ifadesiyle 'Bir şey Allah'a isyan etmeye neden olmuşsa, o büyük günahdır. Eş'arî bu görüşün ayrıntılarını vermez, ancak esas olarak imanı alan bir mezhepte amelin yeri başlı başına bir sorundur. Mürcie'nin zikredilen görüşü, mezhebin genel tavrını ve yaklaşımını esas aldığımızda, günahın ancak inançsızlık olabileceği şeklinde yorumlanabilir. Buna göre, Allah'a isyan veya günah eylemi, inançsızlık ile örtüşmektedir⁷².

Başka bir grup ise, günahları ikiye ayırmaktadır: bir kısmı büyük günahlar, bir kısmı ise, küçük günahlardır⁷³. Eş'arî'nin bildirdiğine göre aslında Mürcie Mezhebi mensuplarının büyük bir çoğunluğun imanını yok edecek bir durum söz konusu olmadığı sürece, esas olan şeyin iman olduğunda görüş birliği içinde bulunmaktadırlar.

D. GENEL KONULARDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI⁷⁴

Eş'arî *iman, küfür ve günah* konusunda Mürcie fırkaların görüşlerini aktardıktan sonra onların ihtilaf ettiği diğer dînî konuları da kısaca kaydetmektedir. Ancak her ne kadar Mürcie'nin farklı konulardaki görüşlerini aktarsa da çoğu zaman bunların iman ve küfürle olan

⁷² Eş'arî, *age.*, s. 143-144 vd.

⁷³ Eş'arî, *Makâlât*, s. 143 vd.

⁷⁴ Eş'arî, *Mürcie* mezhebinin birbirinden farklı yorumlarla kabul edilen konuları birer birer sıralamaktadır. Ancak biz burada iman-küfür konularını temel konu olarak ele aldık. Ancak yine de Mürcie fırkaların ayrılık gösterdiği konuları Eş'arî'nin bildirdiği kadarıyla sıraladık.

ilişkinde dikkat çekmektedir. Genellikle herhangi bir detaya girmeden ve bir mürcî fırka ismi vermeden ihtilaf edilen konuyu zikretmektedir. Bu nedenle biz de bunları kısaca sıralayacağız.

Tevhid: Mürcie'nin 'tevhidin' mahiyeti hakkında da görüş ayrılığına düştüğünü görmekteyiz. Bu bağlamda bir kısmı Mutezile'nin fikrini kabul ederken, bir kısmı teşbih fikrini benimsemiştir. Nitekim bazı Mürcîler, herhangi bir araştırma yapılmaksızın Allah'ın birliğinin kabul edilmesinin iman olmadığını savunurken, diğerleri bu şekildeki bir kabulün iman olduğunu söylemişlerdir⁷⁶.

Mürcie'nin nasları yorumlamadaki görüş ayrılıkları: Mürcie mezhebinin görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı konulardan birisi de nasların yorumlanması ve hitabın çerçevesinin belirlenmesi konusundadır. Bu konu özellikle vaad ve vaid konusunun anlaşılması ve bu konudaki nasların mezhebin genel görüşleriyle uyumlu bir bağlamda yorumlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Meselenin başka bir yönü de özellikle Mutezile veya Ehl-i sünnet gibi mezheplerle arasındaki farkın belirginleştiği konulardan birisi olmasıdır.

Bu noktada Mürcie temelde yedi fırkaya ayrılmıştır:

Birinci fırka, şunu iddia eder: "Allah'ın katillere haksızca yetimlerin mallarını yiyenlere vb. büyük günah sahiplerine azap edeceği şeklinde bir haber Allah katından gelirse, onların azap görüp görmeyecekleri hususunda *tevakkuf* ederiz." Bunun ardından fırkanın tavrının dayandığı yaklaşımı görmekteyiz. Bu yaklaşım genele yönelik bir hitabın özünde bir istisna taşıyabileceğidir. Söz gelişi Tanrı "şirk koşanlar hariç dilediği büyük günahları bağışlayabilir." O zaman her genel ifadeye bir istisnanın bulunabileceğini düşünebiliriz ve böyle bir durumda da sözün sahibi yani Tanrı'nın yanlış söylemiş olması tasavvur edilemez. Çünkü "Hikmet sahibi doğru sözlünün bir haber bildirip, ardından ondan istisna tutması mümkündür." Bu durumda "haber gereği yapılabileceği gibi, istisna nedeniyle o yapılmayabilir de". Her iki halde de Tanrı doğru söylemektedir ve ortada bir çelişki yoktur. Üstelik

⁷⁶ Eş'arî, *age.*, s. 144, 152-153.

dil de bunu teyit eder. Eş'arî bu grubu "istisnanın haberin zahiri olduğunu iddia edenler" diye tanımlar⁷⁷.

İkinci Fırka, vaad'de istisna yoktur, vaid'de (tehdit) ise gizli bir istisna vardır diye düşünmektedirler. Bu durum dil bilginlerine göre dil açısından mümkündür. Çünkü bir insan kölesini kendisine bir zarar vermekle tehdit edip, ardından onu affedebilir. Tehditte zımnem dile getirilmiş istisna nedeniyle bu durum bir yalan sayılmaz.

Tevakkufu benimseyenlerden **üçüncü fırka** ise, şunu ileri sürmüştür: Haberler gelip, mahreci umumi ise, bir insan onları işittiğinde ve haber bir tehdit veya vaat olduğunda; haberi işiten kimse de Kuran'ın bütünü ve kabul edilmiş haberlerin hepsini duymamış ise, yapması gereken haberin umum ifade ettiğini kabul etmesidir⁷⁸.

Dördüncü fırka ise bu gibi ifadeleri dilden hareketle bir yoruma tabi tutar: Buna göre dilde "Benû Temîm gelmiştir" veya "Ezd gelmiştir" deriz. Bu durumda kast ettiğimiz şey hepsinin değil sadece bir kısmının gelmiş olduğudur. Şu halde genel bağlamli bir nassın içinde istisna taşıyabileceğinin dilce meşru sayılmaktadır. Ardından başka bir takım delillerle dilde genel ifadeli söylene de, aslında istisna taşıyan söyleyişlerin bulanabileceğini kanıtlarlar ve şöyle bir akıl yürütürler: Şayet dilde böyle bir şey mümkünse ve dil bunu onaylarsa, o zaman aynı şeyi Tanrı'nın kelamı için kabul edebiliriz. Bu durumda, bazı nasların genel anlamlı ve genele dönük olsa bile, özünde bazı istisnalar taşıması dilce mümkün olduğu gibi, aynı zamanda özel (hâss) anlamlı bazı nasların da geneli (umum) içermesi ve onlara yönelik olması mümkündür. Mesela *Zulüm ile öksüzlerin mallarını yiyenler, karınlarına sadece ateş doldurmaktadırlar ve çilgın bir ateşe gireceklerdir*⁷⁹; ve "*Her kim bir mü'mini kasten öldürürse -onun cezası-, içinde sürekli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır*"⁸⁰ gibi ayetler bu duruma örnek teşkil etmektedir.

⁷⁷ Eş'arî, *age.*, s. 144.

⁷⁸ Eş'arî, *age.*, s. 144-146.

⁷⁹ Nisâ 4/10.

⁸⁰ Nisâ 4/93.

Buradan vardıkları sonuç ise, Tanrı'nın herhangi bir günahı affedebildiğine göre, aynı şey bütün günahlar için geçerli olduğudur⁸¹.

Beşinci fırka, namaz ehline dönük bir tehdidin olamayacağı fikrindedir. Tehdit sadece müşrikler hakkında olabilir. Allah'tan müminlere dönük sadece vaad olabilir ve Allah vaadinden dönmez. Bu konuda da Tanrı'nın insanların günahlarını bağışlayacağını belirten bazı ayetlerden kanıt gösterirler. Nitekim "*Her kim bir mü'mini kasten öldürürse -onun cezası-, içinde sürekli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır!*"⁸² ve "*Onu yüce bir yere yükseltmiştik*"⁸³ ayetlerini bu konuda delil olarak kullanmaktadırlar. Buradan ise şu sonuca varırlar: Şirk içindeyken herhangi bir amel fayda vermeyeceği gibi, aynı şekilde iman varken de herhangi bir amel imana zarar veremez ve iman ehlinde hiç kimse cehenneme giremez⁸⁴.

Altıncı fırka da benzer bir yaklaşım sergiler ve onların hareket noktaları da dilin genel ifadeli bir cümlenin istisna içerebileceğini kabuldür. Buna göre Tanrı bir insanı ödüllendireceğini bildirdiğinde, onu ödüllendirebileceği gibi, azap edeceğini bildirdiğinde mutlaka cezalandırması gerekmez. Tanrı'nın affetmesi ve ceza vermemesi kereminden ve cömertliğindedir.

Yedinci fırka, Kuran'ın genele yönelik olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak onlar genele yönelik olduğunda görüş birliğine varılmış konuların umum olduğu fikrindedir. Aynı yaklaşım emir ve yasaklar için geçerlidir. Bu noktada Mürcie emir ve nehyin genele dönük olup olmadığı konusunda iki ayrı görüş ileri sürmüşlerdir. Birinci grup, emir ve yasaklamanın özele yönelik olduğunu ileri sürmüşlerdir. İkinci grup ise, bütün emir ve yasakların genele dönük olduğu, istisnayı ise özele dönük olan emir ve yasaklar olduğu fikrindedirler⁸⁵.

⁸¹ Eş'arî, *age.*, s. 145-147.

⁸² En-Nisâ 4/93.

⁸³ Meryem 19/57.

⁸⁴ Eş'arî, *age.*, s. 147-148.

⁸⁵ Eş'arî, *age.*, s. 148.

Tahfîd: Mürcie ehl-i kiblede büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedî kalıp kalmayacakları konusunda da beş fırkaya ayrılmışlardır.

a. Merîsi'ye göre Allah'ın müminleri ebediyen cehennemde bırakması mümkün değildir. Bu noktadaki delili ise "Kim hayır işlese onu görür⁸⁶" ayetidir. Şu halde Tanrı'nın onları cennete koyması kesindir. İbn Ravendi böyle düşünmektedir.

b. Bu fırka ise her ihtimali caiz görmektedirler. Bu görüşü savunanların ileri gelenlerinden olan Ebu Şimr'e göre Tanrı o müminleri Cehennemde ebedî tutabileceği gibi, tutmayabilir de.

c. Üçüncü fırka Tanrı'nın bazı müminleri cehenneme koyabileceğini fakat peygamberin şefaatiyle onları çıkartabileceğini kabul ederler. Böylece mümin olan herkes sonuç itibariyle mutlaka cennete varacaklardır⁸⁷.

d. Dördüncü fırka ise Gaylan ed-Dimeşkî'nin temsil ettiği görüşle birlikte anılmaktadır. Buna göre o, Allah'ın müminlere azap etmesi veya etmemesinin mümkün olduğunu söyler. Eş'arî'nin beşinci fırka olarak ayrıca zikrettiği grubun görüşleri dördüncüyle aynı özellikleri taşımaktadır.

Günahlar: Mürcie büyük-küçük günah meselesinde de iki görüş ileri sürmüştür: Birinci görüş bütün günahların büyük olduğudur. İkinci kısım ise, günahlar arasında bir derecelenmeyi kabul ederek, bazılarının büyük bazılarının ise küçük olduğunu kabul ederler.

Büyük günahların affı: Mürcie Allah'ın tövbe sayesinde büyük günahları affedip etmeyeceği konusunda da iki görüş ileri sürmüştür: Birincisine göre Allah'ın tövbeyle ve lütfüyle büyük günahları bağışlayacağını savunmuşlardır. Bu yorumda bağışlanmak insan tarafından bir hak ediş değildir. İkinci fırka ise, Allah'ın tövbe nedeniyle

⁸⁶ Zilzâl 99/7-8.

⁸⁷ Eş'arî, *age.*, s. 148-149.

günahları bağışlaması, tamamen insanın bir hak edişi neticesinde gerçekleşecektir⁸⁸.

Peygamberlerin hataları: Mürcîî düşüncede peygamberlerin günahlarının büyük olup olmadığı konusunda da iki görüş ileri sürülmüştür. Birinci fırkaya göre peygamberlerin günahları büyüktür ve peygamberlerin adam öldürme ve zina vb. büyük günahları işleyebileceklerini iddia etmişlerdir. İkinci fırka ise peygamberlerin günahlarının küçük günahlar olduğu fikrindedir.

Amellerin tartılması: Mürcie *amellerin tartılması* (müvazene) konusunda da iki görüşe ayrılmışlardır: Eş'arî'nin Mukatil b. Süleyman'a nispet ederek aktardığı birinci görüşe göre iman fasık'ın günahını siler, çünkü ondan daha ağırdır. Dolayısıyla Allah tevhit ehline azap etmez. İkinci görüş ise, Tevhid ehlinin azabını mümkün görmektedir. Buna göre Allah onların iyilik ve günahlarını ölçer ve iyilikleri üstün gelirse, onları cennete koyar, günahları fazla gelirse onlara azap etmesi mümkün olduğu gibi, dilerse lütfüyle bağışlar⁸⁹.

Te'vil edenlerin tekfiri: Mürcie nasları tevil edenlerin tekfir edip etmeme konusunda da üç tez ileri sürmüştür: Birincisi, icma söz konusu değilse, hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğidir. İkinci fırka ise, -ki Ebu Şimr'e nispet edilmektedir- kader ve tevhit görüşlerini reddedenlerin ve kuşku içinde kalanların tekfir edebileceğini ileri sürmüşlerdir. Üçüncü gurup ise, küfrün sadece Allah'ı bilmemekten ibaret olduğunu kabul etmektedir. Buna göre sadece Allah'ı bilmeyen kimse tekfir edilir ki, bu da Cehm'in görüşüdür⁹⁰.

Kul haklarının affı: Mürcie Allah'ın kullar arasındaki haksızlıkları affedip etmeyeceği konusunda da iki görüş ortaya atmışlardır. Birinci görüşe göre, Allah *kıyamet günü* mazlumun hakkını ödeyerek haksızlık edenin günahını bağışlar. İkinci fırkaya göre ise,

⁸⁸ Eş'arî, *age.*, s. 150.

⁸⁹ Eş'arî, *age.*, s. 151.

⁹⁰ Eş'arî, *age.*, s. 151-152.

dünya hayatında gerek Allah ile kul gerekse kulların birbiri aralarındaki bütün günahların affedilmesi aklen mümkündür.

Tevhit: Mürcie tevhit konusunda da görüş ayrılığına düşmüşlerdir: Bir kısmı Mutezile ile aynı fikirde iken, bir kısmı da teşbihi benimsemiştir. Teşbihi benimseyenler ise üç fırkaya ayrılmışlardır: Eş'arî birinci fırkanın bu konudaki görüşlerini Mukatil b. Süleyman'a nispet ederek aktarmaktadır ki bu, bir anlamda Mücessime'ye yakın düşünür niteliğindedir. Buna göre Tanrı cisimdir ve bir bütünlüğü vardır. Tanrı insan suretinde yani eti, kanı, kemiği ve el, ayak, baş vb. gibi uzuvları olan bir insan gibidir. Bununla birlikte o başkasına benzemediği gibi hiçbir şey de ona benzemez. İkinci fırka da bazı ayrıntılarla birlikte benzer fikirleri ileri sürmüştür. Üçüncü fırka ise Tanrı'nın cisim olduğunu ancak onun herhangi bir cisme benzemediğini ileri sürmüştür⁹¹.

Ru'yetullah: Mürcie Tanrı'nın görülüp görülmeyeceği konusunda da görüş ayrılığına düşmüştür⁹²: Bir grup, Mutezile'nin görüşünü benimserken, başka bir grup Tanrı'nın ahirette 'gözle' görülebileceğini kabul etmiştir.

Halku'l-Kur'ân: Mürcie'nin görüş ayrılığına düştüğü konulardan birisi de, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olup olmadığı meselesidir: Bir grup –Mutezile gibi- onun mahluk olduğunu, bir grup olmadığını başka bir grup ise bu konuda bir görüş belirtilemeyeceğini iddia etmiştir⁹³. Böylelikle, İslam mezheplerindeki üç ana temayülün bu görüşlerde tezahür ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda Mürcie Tanrı'nın bir mahiyeti olup olmadığına da görüş ayrılığına düşmüştür. Buna göre, bir grubu Tanrı'nın bir mahiyeti olduğunu ancak, bizim onu idrak edemeyeceğimizi iddia etmiştir. Onlara göre ahirette Tanrı bizim onun mahiyetini idrak edeceğimiz bir 'idrak aracı' bizde yarattığında onu idrak ederiz. Bir grup ise mahiyeti inkar etmişlerdir⁹⁴.

⁹¹ Eş'arî, *age.*, s. 152.

⁹² Eş'arî, *Makalat*, s. 153.

⁹³ Eş'arî, *age.*, s. 153 vd. Ayrıca bk. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 149.

⁹⁴ Eş'arî, *age.*, s. 153.

Kader: Kader konusunda ise, bir grubu Mutezile'nin görüşünü benimserken, başka bir grup kaderi kabul etmiştir. Mürcie Tanrı'nın isim ve sıfatları konusunda da Mutezile'yle paralel düşünmektedir⁹⁵.

Tekfir: Mürcie tekfir konusunda da görüş ayrılığına düşmüştür: Bu noktada temelde üç fırka vardır. Bir gruba göre, ümmet kendisini görüş birliğiyle tekfir etmedikçe, herhangi bir nassı veya dini emri tevil eden kimse tekfir edilemez. Başka bir grup ise, kendilerinin kader ve tevhit hakkındaki fikrini inkar edenlerin tekfir edilebileceğini ileri sürmektedir.

Bu tavrın genel anlamda Mürcie'nin tavrıyla uyumlu olmadığı bellidir. Nitekim Mürcie'nin genel tutumunu yansıtan tekfiri Safvan'da görmekteyiz. Ona göre, küfür daha önce de belirttiğimiz gibi, Allah'ı bilmemek olduğuna göre, Allah'ı inkar edenler sadece cahillerdir. Bu tanıma göre tekfir, Allah'ı hiç bilmeyen kimseler hakkında geçerlidir⁹⁷.

Ehl-i Kible: Mürcie 'kible' ehlinin Cehennemde ebedî kalıp kalmayacağı konusunda da görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu bağlamda, bazıları bunun mümkün olmadığını ileri sürerken, bir kısmı işi Allah'a havale eder; başka bir grup ise, meseleyi şefaathane sayesinde çözmeye çalışır⁹⁸.

İslam tarihi boyunca mezhepler arasında özellikle de kelamcılar arasında birbirinden farklı görüşlerin ileriye sürüldüğü bazı konularda Mürciî gruplar da ayrılıklar göstermişlerdir.

SONUÇ

Eş'arî'nin Makalat'ında Mürcie mezhebini incelemeye çalıştığımız makalede vardığımız bazı temel fikirleri şöylece özetleyebiliriz:

1. Mürcie, teknik tanımıyla bir mezhebin görüşlerinin ortaya çıktığı temel konularda tutarlı ve sistematik görüşler ileri sürmüştür, bu noktada da

⁹⁵ Eş'arî, *Makâlât*, s. 154.

⁹⁷ Eş'arî, *Makâlât*, s. 143, 151-154.

⁹⁸ Eş'arî, *Makâlât*, s. 148-154. Ayrıca bk. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 145 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâyetü ve'n-nihaye*, Beyrut ts., XI, 322; XII, 92.

diğer mezheplerde olduğu gibi mezhep içi fırkalara ayrılmış bir mezheptir. Bu itibarla, mezhebin en temel niteliğini temsil eden iman konusundaki tavırlarının bütün detay konularda kendisini göstermektedir.

2. Mürcie'ye mezhepler tarihinde ayrıcalıklı konum kazandıran şey iman tanımı, iman amel ilişkisi ve bu anlamda ümmetin sınırlarının tespitiyle ilgili getirdikleri toleranslı yaklaşımdır. Bu itibarla Mürcie mezhebi iman ile öncelikle bütün amelleri özünde ayrı sayar ve hiçbir şeyi imana denk veya onu artıran-eksilten bir nitelikte saymamayı ilke olarak kabul eder. Üstelik imanın konusunun belirlenmesi ve iman olayının gerçekleşmesi konusunda da temel ilkelerinden hareket ederek imanda istisnayı benimsemezler. Buna göre iman öncelikle bir kabul eylemidir ve herhangi bir şekilde amelle ilişkili almak yerine daha çok bilgi; buna karşın inançsızlık da cehaletle ilişkilidir. Buradan Mürcie imanı en geniş ve genel bir zeminde ele alabilecek bir imkan bulmaktadır.

3. Burada üzerinde durulması gereken bir husus şudur: Eş'arî, Mürcie mezhebini diğer mezheplerden kısmen farklı bir şekilde ele alır. Buna göre mezhep diğer mezheplerde olduğu gibi fırka ve ekol isimleriyle değil, bazı isimlerle kurulan ve genellikle görüşlerin sahiplerini bildirmek tarzında zayıf bağlantılarla fırkalandırılır. Bunun nedeni ne olabilir? Eş'arî'nin herhangi bir açıklaması olmadığı için kesin bir teşhiste bulunmak güç ve belki yanıltıcı olabilir. Ancak, yine de bu durumun bizzat Mürcie mezhebinin özünden ve özellikle mezhebin katı bir ideolojik yapıya sahip olmayışından kaynaklandığı söylenebilir. Şöyle ki: Mürcie kendisinin dışındaki İslam mezheplerinin katı ve bir "fırka" bilinciyle savundukları görüşleri mezhebin tanımı gereği daha esnek ve toleranslı yaklaşımı ele almıştır.

Sonuçta ise özellikle iman-küfür sınırını belirlerken gösterdikleri tavır dikkate aldığımızda, bizzat İslam dairesine girenleri belirlemede çok az koşulu ileri sürdükleri gibi, aynı güçlük bu kez kendi mezheplerinin sınırlarını belirlemede ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Mürcie, iman ehli hiç kimseyi İslam'ın dışında bırakacağı teolojik gerekçelere sahip olmadığı gibi, aynı zamanda bütün müminleri de bir anlamda kendi mezhebi içinde sayabilir. Bu durum ise Mürcie mezhebinin teknik

anlamda bir mezhepten çok daha çok toleranslı bir tavır ve yaklaşım olarak görmeye yol açmış olabilir. Nitekim onu müstakil bir fırka olarak görmeyip başta Hariciler olmak üzere çeşitli İslam mezheplerine karşı çıkışın ifadesi olarak bir tavır metot veya davranış biçimi şeklinde açıklayanlar vardır. Bunlar, diğer mezhep mensuplarının kendi inançlarının yanında Mürcii anlayışı da kabul etmiş olmalarını bunun en açık örneği olarak göstermişlerdir. Böylece Mürcie mezhebi İslam'ın geniş ve engin hoşgörüsünün temerküz ettiği bir tavır olarak, onun siyasal tavrı, teolojik içeriğinden sonra gelişmiş, zaman içinde bütün mezheplerin diğer mezheplerle ve bütün olarak toplumla ilişkilerini geliştirmedeki ana etkeni haline gelmiştir. Nitekim başta Ehl-i sünnet olmak üzere her mezhebin içinde Mürcie tavrını ve görüşlerini sürdüren kimselerin bulunması bunu gösterir.

Ancak yine de Eş'arî'nin aktardığı kadarıyla, Mürcie mezhebi çeşitli itikadî konularda görüşleri sürmüş, diğer mezheplere karşı konum almış, bununla birlikte kendi içlerinde görüş ayrılıklarını sürdürmüş bir mezhep özelliğini taşımaktadır. Bu anlamda Mürcie'nin bir mezhep olarak yapısı öteki mezheplerle aynıdır. Ancak mezhebin ana fikri iman ve küfür konusunda, başka bir ifadeyle müminin ve kafirin kim olduğu meselesinde odaklaşmaktadır ki, bu konuda İslam ümmeti içindeki en müsamahakar mezhep oldukları iman tanımlarından anlaşılmaktadır. İslam dünyasında büyük günah işleyenlerin tekfiri gibi bir konunun tartışıldığı sırada böylesine geniş ve toleranslı bir iman tanımlamasının Mürcie tarafından kabul edilmesinin önemi açıktır. Bu nedenle Mürcie'nin her devirde geçerliliğini koruyan ve insanlığın her ortamda muhtaç olduğu kardeşlik, eşitlik, birlik, barış ve adalet gibi üstün vasıfları benimseyen ve bu anlayış üzerine kurulu bir iman düşüncesini geliştirmiş olması, İslam Mezhepleri açısından önemli bir zenginlik olarak görülmelidir.